

Gábor György

Fejezetek az antik és középkori metafizikai antijudaizmus történetéből

Ph.D. tézisek

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
2005.

A disszertáció arra az eddig meglehetősen elhanyagolt filozófiai, teológiai és vallástörténeti tézisre épít, amely az antijudaizmus és a későbbi antiszemitizmus sok fajtájáról és módjáról tud ugyan, ám alapvetőnek és meghatározónak azt a metafizikai-teológiai antijudaizmust tekinti, amely a kereszténységnek, mint *Ecclesia ex gentibusnak* a létrejöttétől kezdve folyamatosan jelen van, és meghatározó módon hat az első századok keresztény teológiai gondolkodásában. A judaizmus köldökzsinórjáról fokozatosan leszakadó kereszténység önmagát definiálva és identifikálva, s mintegy saját teológiai bázisát kialakítva fogalmazza meg saját üdvtörténeti helyzetét a zsidósággal szemben, amelyhez történeti kötelékein túl alapvetően a monoteista isten-képe és a Héber Bibliához való „örökös” viszonya fűzi. Ebben a folyamatban a kereszténység a zsidósággal szembeni pogány vádak és előítéletek egész sorát újraalkalmazza, ám azt immár nem pusztán a zsidósággal szembeni, leginkább az antik (görög és római) kultúrfölény pozíciójából megfogalmazott, főként a tudatlanságból táplálkozó állítások határozzák meg, hanem az „Ószövetség” és „Újszövetség” népének intemporális pozícionálása és szembeállítás, s e szembenállás történelmen túli végkimenetele.

Az antijudaizmus történeti felbukkanásának sajátos bibliai előképét és modelljét nyújtja az *Eszter könyvének* története. Ha a Hámás Megillot öt könyvéből *Rut könyvét* a népek

felé való nyitás kifejeződésének tekintjük, ahol a többi nép Izráel melletti tanúskodása egyúttal az igazság és szeretet melletti tanúskodás, s az idők végezetével elérkező Messiás – aki a zsidó Boász és a moabita Rut leszármazottja (!) – a zsidók és az arra méltó pogányok egységét hozza el, a végső boldogság és béke soha véget nem érő birodalmát, akkor az *Eszter könyve* (*Megillát Esztér – Eszter-tekercs*) éppen ellenkezőleg, a népek szembenállásának tényére s a pogány antijudaizmus vagy judeofóbia veszélyeire hívja fel a figyelmet. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg *Rut könyve* a történelem teljes megtagadását megelőlegezve a történelem végébe enged bepillantani, mintegy előképét adván a majdan eljövendőnek, addig az *Eszter könyve* a jelen nehézségektől, szerencsétlenségektől és katasztrófáktól terhelt állapotát felrajzolva arra figyelmeztet, hogy a történelem még nem ért véget, s az idő még nem adta meg magát a „történelmen túlinak”. Jeremiás nevezetes levele (29,5-7), vagy a „*dina de malkhuta dina*” elve azaz „az ország törvénye a törvény” lényegében ugyanazt az eltökélt irányultságot tükrözi, mintegy szellemi keretét nyújtva az országtól elszakadt, idegen törvények és szokások „fogságában” élő zsidóságnak. Miként a Nabúkadneccar által Babilonba hurcoltaknak vagy a szászánidák uralma alatt élő zsidóknak, úgy a xerxészi akhaimenida birodalom zsidóságának is számot kellett vetnie saját szent hagyományainak és a „gazdanép” törvénykezési szokásainak és gyakorlatának konfrontációjával, s meg kellett találnia azt a *modus vivendit*, amely a fizikai megsemmisülés vagy a spirituális asszimilálódás, a „külső megsemmisítés és a belső szétbomlás” szélsőségesnek tűnő, de nagyon is valóságos alternatívája között biztosítja Izráel népének és a hagyomány láncolatának (*sálselet hákábbálá*) a fennmaradását. A feladat korántsem bizonyult egyszerűnek, hiszen mindazok, akik a hazatelepedést lehetővé tévő küroszi szabadító rendelkezés ellenére a perzsa–méd birodalomban megmaradtak, az asszimilációs ambíciók és/vagy kényszerek folytán, „a nyilvános önbemutató »nemzetiesítése«, révén fokozatosan távolodtak el saját hagyományaiktól, s a jellegzetes parvenü habitusával minden gond és aggodalom nélkül vették át igen nagy számban az – amúgy ősi törvényeikbe ütköző s a legkülönbözőbb rituális tiltások alá eső – perzsa szokásokat, étkezési és viselkedési formákat. A „gazdanépnek” való megfelelés igénye, a hatalom iránti feltétlen lojalitás, az elkötelezett királyhűség, a perzsának való látszódszándéka egyeseknek kétségkívül bizonyos rangot és udvari karriert jelentett, ám mindennek súlyos ára volt. Egyfelől ugyanis a zsidók elhallgatták származásukat, héber nevüket „elperzsásították”, s tették mindezt abban a reményben, hogy asszimilációs pályájukat előbb-utóbb siker koronázza. Másfelől a túlbuzgó királyhűség kinyilvánítása és a sokszor túlerőszakolt lojalitás demonstrálása egyre erőteljesebb ellenhatásokat váltott ki közvetlen környezetükből. A zsidók kultúrájának a környezetüktől jellegzetesen elütő voltát az antik világ meglehetősen eltérő módon értékelte ugyan, a csodálattól és megbecsüléstől a tárgyilagos leírásokon át a könnyed gúnyolódásokig és az elvakult gyűlöletig, a „különként” kezelt népnek az ősi szokásokkal és a hagyományos istenvilággal való szakítása Izrael történelmi küldetésének félreértelmezéséből fakadóan mégis súlyos politikai akcentussal terhelődött a pogány népek és hatalmak szemében. Aligha véletlen, hogy a pogány támadások a zsidók kultuszát célba véve (körülmetélkedés, étkezési előírások, szombat tisztelete stb.) rendre a hűtlenség, az örökös lázadás s az uralkodóval való szembefordulás politikai vádjaiig emelkednek és súlyosbodnak. A *jesno am-echád mefuzár umeforad bejn haamim*” (van egy nép szétszóródva és elkülönülve a népek között) és „*datéhem sonot mikol-am*” (törvényeik különböznek minden népétől) megszokottá váló kijelentések az *amixia* (elkülönülés) vádját fogalmazzák meg, amely az autochton népre rendkívüli veszélyeket jelent és a birodalom egésze számára beláthatatlan következményekkel jár.

Az *Eszter könyve* az amalekitákon keresztül azt az ősi ellenséget mutatja be, amely ellen az Örökkévaló „háborút visel nemzedékről nemzedékre”, így például akkor, amikor Saul legyőzte az amalekitákat, mindenkit kardélre hányt, s csak királyuknak, Agágnak

kegyelmezett meg. Saul kegyelmi gesztusa bukásához vezetett, ugyanis Agág életben hagyásával nem tett semmit az ősi gyűlölet megszüntetése érdekében, noha az Örökkévaló egykor világos szavakkal adta tudtára Izraelnek mindenkori kötelességét: az örök ellenségeskedés elleni fellépést és mielőbbi felszámolását. Az amalekiták népe ebben az értelemben és összefüggésben az atavisztikus gyűlölködés szinonimájává lett, amellyel szemben a támasztott népnek, mint a többi nép előképének a legeltökéltebb módon, szellemiségének és – ha a helyzet úgy kívánja – fizikai valóságának minden erejével ki kell állnia. A rabbinikus irodalom éppen ebben a vonatkozásban – s az addigi tán legnagyobb történelmi katasztrófát, a Templom Titus légiói általi elpusztítását követően – az amalekitákat kiengesztelhetetlen ellenségnek nevezi, s hangsúlyozza, hogy tilos meggondolatlan módon kegyelmet gyakorolni a fölött, aki minden erejével Izrael elpusztítására tör.

Az amalekiták „örök” Izrael-ellenessége a Héber Biblia hagyományában az epikus elbeszélések keretén belül természetesen nem pusztán mint történelmi események időről időre megisméltető jelensége, a támadások és kegyetlen harcok „hadtörténelmi” megjelenítése és elbeszélése bontakozik ki, hanem a narráció jól értelmezhető teológiai-vallásbölcseleti diskurzusba ágyazódik. Ebből következően az amalekiták megfejthetetlen nyughatatlansága és értelmezhetetlen háborúi Izrael ellenében voltaképpen JHWH népével szembeni csatározást jelentenek: az isteni törvények pogány elutasítását, a minden emberi értéken való kívüliség állapotának szüntelen fenyegetését, az Örökkévaló szabta s a szabad akarattal bíró ember által megvalósított történelemmel való szembefordulás barbár szándékát, azaz egy állandósult és a világ végezetéig elhúzódó ellenségeskedést, amely egyúttal történelmi paradigma is, nemcsak Izrael népe, hanem minden más nép számára, s amely csak a messiási korban fog feloldódni az örök béke időn és történelmen kívüli állandóságában.

A görögök politikai antijudaizmusával szemben – amely alapvetően Róma nagyhatalmi érdeklődését kívánta önmagáról egy másik nép irányába terelni –, s Rómának a birodalom többi népe felé irányuló kultúrfölényével ellentétben a kereszténység a zsidóság helyébe próbált lépni, önmagát tekintve az „igazi örökösnek”, *verus Israelnek*, s a zsidóságot csak pusztá előképnek, a kereszténység tipológiai értelemben vett előfutárának tekintette. A kereszténység nem szakadhatott el a zsidóságtól, hiszen eredendő érdeke volt az, hogy saját legitimitását a zsidóságban, mint önmaga ősiségében fedezze fel, de ugyanakkor szelektív exegézisével a Héber Bibliában vagy önmagát pillantotta meg, vagy ahol ezt nem tehetette, a zsidóságra mutatott vissza, mint eredendően bűnös népre, amely eljátszotta a törvényt, s az ígéreteket. Mindenesetre a kereszténység – a patrisztika időszakának történetírói szerint – üdvtörténetileg a zsidóság fölé nőtt, s a zsidóságot – nem véletlenül – éppen abban a városban győzték le a rómaiak, ahol ugyanez a nép megfeszítette Jézus Krisztust. A zsidóság elveszítette hazáját, politikai hatalmát, nyelvét, törvényeit és kultuszcentrumát, s az örökösen legyőzendő Antikrisztus népévé démonizálódott.

A keresztény exegézis egyik középponti állítása, miszerint az Írás igazi értelme a két rész együttes olvasatában tárul fel, azaz ezáltal az igazságot a keresztények birtokolják, s nem a zsidók, „akik nem értették meg az Írásokat”. A keresztény exegézis a legrejtettebb allegorikus utalásokat is világosan és pontosan tárja fel. Az Ószövetség, annak jele és értelme anigma, azaz rejtély és célzás, míg az Újszövetség alétheia, azaz maga az igazság. Ám a transzcendens alétheia csak antitézisében keresztül fogható fel, amely belőle következik, s őt jelöli. Ugyanígy a preegzisztens igazság metafizikai lényege az örökkévalóság alá rendelődött képek és fogalmak rendszerében, azaz csakis konkrét formában válik megragadhatóvá, ám ezeket a zsidók képtelenek megérteni és megfelelő módon értelmezni. Hamis vagy figyelmetlen olvasatuknak tudható be, hogy a bűnbakban nem veszik észre Krisztus előképét, a melltáska tizenkét kövében vagy a főpap talárjáról lecsüngő csengőben nem ismerik fel a tizenkét apostolt stb. Órigenész egyenesen arról beszél, hogy az Ótestamentum az evangéliumokat tartalmazza, s a Krisztussal elérkezett új üdvösségi rend a korábbi szövegnek

(betűnek) egészen más fajta jelentést ad. A zsidók a mózesi törvényeket betű szerint értik, s akik Isten üdvösségi tervének fokozatos megvalósulását nem ismerik el, azok az „elégtelet”, az „árnyékszerűt” abszolútként vallják. „A hittel, amely az isteni lélek által írt könyvekben van, egyetértünk, ám a tartalmuk értelmezésében másként gondolkodunk. Mi nem úgy élünk, ahogy a zsidók, mert mi azt valljuk, hogy a törvények betű szerinti értelmezése nem képes felfogni a törvények igazi szellemét. Ugyanis mi azt állítjuk, hogyha Mózeset olvassuk, akkor egy lepel borítja szívünket, mert a mózesi törvények értelme rejtve marad, ha a Jézus által jelölt úton nem követjük azokat. Ha valaki megtér az Úrhoz, akkor az Úr felfedi a fátylat, az Úr pompáját mintegy tükörben látja, s az isteni dicsőségből részesedik” Mert miként Mózes és Jézus, akként a Törvény és az Evangélium is egyek. A héber Biblia önmagában immár érthetlenné válik, s az Újszövetség afféle értelmező szótárként, az olvasó nélkülözhetetlen kalauzaként vezeti a hívőt az igaz megvilágosodás útján, megóvva Krisztus követőjét a hamis és felesleges elkalandozásoktól, s újszerű értelmet, megfellebbezhetetlen jelentést adva Izrael népének és történetének: *Novum Testamentum in Vetere latet, Vetus Testamentum in Novo patet.*

Pál apostol törvényértelmezése, a páli argumentumok a törvény és Krisztus éles szembeállításának hangsúlyozásával határozott lendületet adnak a judaizmusról fokozatosan leszakadó, s a pogány világ felé nyitó kereszténység számára, miközben az ószövetségi tradíció, a zsidó hagyomány és a törvény meghatározó jellege fokozatosan átértékelődik, egyre inkább elveszti szerepét, s a keresztény exegézis révén - nemcsak az allegorikus módszernek köszönhetően - annak egészen új olvasata alakul ki. A megigazulás már nem a törvény útját járó embernek adatik meg, hanem egyedül a „Jézus Krisztusba vetett hit” tesz igazzá. A körülmetélkedés vagy az ünnepek megtartása pusztán haszontalanságnak minősül, s nem is lehet más - noha Istentől kapott -, hiszen alacsonyabbrendű „közvetítő révén” jutott el az emberhez. A törvény, mely inkább beletaszítja az embereket a rosszba, mintsem kiszabadítaná onnan őket lelkivé változott, s az új törvény - miután Krisztus megszabadította az emberiséget a régi törvény gyámsága alól - a szívekbe íródik be, s nem a kőtáblára. Noha a törvény egykoron pozitív értékekkel is rendelkezett, hiszen az előkészület átmeneti idején „a törvény nevelőnk lett Krisztusra, hogy a hitben megigazuljunk”, de szerepe - Izraelhez hasonlóan - Jézus eljövételével befejeződött. Ugyanezt ismétli meg a *Zsidókhoz írt levél* a törvény befejezetlenségét, előkészítő jellegét hangsúlyozva, hogy aztán a *János-evangélium* pejoratív szóhasználatában a „ti törvényetek” végképp elveszítse hatályát, hiszen eme törvények alapján ítélték el Jézust.

A zsidóság kirekesztődik az isteni örökségből, s legfeljebb a Jézus-eseményről való „tanúskodása” tarja még életben. Ugyanakkor a szó legszorosabb értelmében vett sátáni bűnei (az istengyilkosságtól a rituális gyilkosságokig, az ostyagalázástól a kútmérgezésig) világosan jelzik Krisztusnak és Krisztus népének, illetve az Antikrisztusnak és az Antikrisztus népének történelmi csatáját, amely üdvtörténetileg nem is eredményezhet mást, mint Krisztus győzelmét, s e nép végső megsemmisülését.

Ha immár végérvényesen bebizonyosodott a zsidóság felelőssége Krisztus halálában, s szerepe azokban az ördögi gaztettekben, amelyek a keresztény világot időről-időre sújtják, ha az Úr valóban elfordult ettől a néptől, kitagadva egykori választottjait isteni örökségükből, s új szövetséget kötve az emberiséggel, ha a régi és elavult törvényt mára új és korszerű, a lélekbe írott parancsolatok váltották fel, vajon minek tulajdonítható, hogy a zsidóságot Isten nem törölte el végérvényesen a föld színéről? Miért létezhetett még ez a népség, holott a középkori városokban rendre lezajló gyilkos pogromok, az inkvizíció máglyái, a koncepciók percek, a vérvádak, a rendelkezések, amelyek elemi létmódjukban törekedtek ellehetetleníteni a zsidóságot, a fizikai elkülönítésük, a megkülönböztető – hol a leprásokéval, hol a prostituáltakéval, azaz a társadalom kivetettjeivel megegyező – viselet kötelező jellege, a nagypénteki liturgiának a hűtlen zsidókért (judaicam perfidiam) mondott imáját követő

folklorisztikus gyakorlattá vált zsidóverések és kegyetlenkedések, a szent könyvek égetése mind-mind az üdvtörténeti kiteljesedés földi kísérőjelenségeként volt hivatott jelezni, hogy az evilági történelem nem független a szent események láthatatlan folyamatától, hanem – éppen ellenkezőleg – annak részét képezi.

A keresztény teológiai gondolkodás ezt a látszólagos ellentmondást abban a sajátos ambivalenciában kísérli meg feloldani, ami a judaizmus egészére vonatkozó álláspontjára oly jellemző, s amely híven kifejezésre juttatja az Egyház attitűdjét a Zsinagógával szemben. A múlt emléke, amelyben kitörölhetetlenül ott van a választott nép, s az Úr szövetségekötése Izrael házával, a feszült várakozásteljes jelen és a végső boldogság reményét, Krisztus visszatérését ígérő jövő hármasság dimenziója közötti dinamikus, ám kétségtelenül nyugtalanító kapcsolat egy különös és sokszor csak nagy nehézségek árán tisztázható eszkatológikus látásmódhoz vezetett. Mindenesetre rendkívül jellemző, hovatovább árulkodó, hogy a zsidóság túlélésének és életben maradásának bibliai alapokon nyugvó teóriáját a múlt – jelen – jövő perspektívájában fogalmazza meg és fejti ki a középkori keresztény bölcselet.

A múltra vonatkozó érv bibliai exempluma a *Genesis* könyvének Káin példázata, ahol a kereszténység tipológikus szövegértelmezésének megfelelően Ábel alakja a kereszténységet, Káin alakja pedig a zsidóságot allegorizálja. Ennek megfelelően a zsidók csupán azért maradtak életben, hogy az őket sújtó büntetés hiánytalanul beteljesedhessék rajtuk, s a gyilkosság miatti vezeklés a bűn és bűnhődés együttesében, a „Vére rajtunk és fiainkon!” súlyos felelősségének vállalásában nyerhesse el valódi tartalmát. Az átok öröksége csakis így hathat minden nemzedéken át, egészen az idők végezetéig. Noha a teológiai argumentum mögött világosan felsejlik a törvény és kegyelem szembeállításának ténye, hiszen Isten kegyelméből még a bűnös is halál helyett életet kap, s minél nagyobb a bűn, annál nagyobb a kegyelem, ám minden ilyenfajta antijudaista indíttatású érv legmélyén az a jól kitapintható üdvtörténeti bizonyosság húzódott, amely a zsidóság folyamatos elerőtlenedésének és végső pusztulásának reményéből, hitéből és meggyőződéséből táplálkozott.

A jelen számára szóló érv, amely a zsidó nép tanúskodásának már érintett szerepét helyezi előtérbe, a „Ne pusztítsd el őket Istenem, hogy népem ne feledje!” (*Zsoltárok könyve* 59,12) biblikus textusán nyugszik, s Szent Ágostonra vezethető vissza. A zsidók tanúskodása különösen becses, hiszen az ő esetükben az ellenség pozitív tanúságtételéről van szó, ráadásul olyan önkéntelen tanúskodásról, amely rögtön ellenük fordítható. A zsidók élő tanúi a megtestesülés misztériumának, a Passiónak és Krisztus feltámadásának, s ezeket a tanúságokat fel lehet használni a pogányokkal szemben is. Másrészt bukásukkal akaratlanul is tanúivá válnak a beteljesedett próféciaiknak, annak, hogy Isten szava és akaratja szükségszerűen realizálódik. A zsidóságnak a világban való szétszóródását az isteni gondviselés azzal legitimálja, hogy az ószövetségi nép tanúskodását immár missziós jelentéssel és szereppel ruházza fel, a pogány népek számára a „jó hír” közvetítésének egyik igen fontos eszközévé avatva őket. Ugyancsak Szent Ágostontól ered a zsidók „könyvhordozói” szerepe, mint akik a könyvet pusztán csak megőrzésre kapták, avégett, hogy demonstrálják a kereszténységnek a próféták hitét, és a bizonyítékok súlya alatt minden nép számára egyértelművé tegyék az általuk hirdetett igazság fensőbbiségét és isteni eredetét.

Végül következnek a beteljesedő jövő perspektívájából született érv, amely az üdvözüléshez kötődik, s amelynek szentírási megalapozását két páli levélrészlet jelenti: „a maradék üdvözül” (*Rómaiakhoz* 9,27) és „majd egész Izrael elnyeri az üdvösséget” (*Rómaiakhoz* 11,26). Az apostoli kijelentésnek be kell teljesednie, ám ennek egyik feltétele, hogy Izrael életben maradjon. A kérdés és a további viták tárgya inkább az volt, hogy vajon Izrael kis része („A maradék megtér” – *Jesája* 10,21) fog csupán üdvözülni, vagy Izrael egészére vonatkoznak a páli sorok? A disputa korántsem elhanyagolható, hiszen a látszólag csak statisztikai vitát kiváltó megfontolások mögött valójában egy rendkívül fontos teológiai felvetés vár megoldásra, mégpedig a megtérés (héb. *tesúva*, gör. *metanoia*) hitbeli és

magatartásbeli folyamata, amelynek során az ember felhagy az Isten iránti engedetlenségével. A zsidóság számára a megtérés nem individuális jellegű, hanem kollektív, azaz az egész népre, az egész gyülekezetre (*kol kahal*) vonatkozó fogalomkör, amelynek végső célja Isten. A keresztény gondolkodásban a megtérés Krisztus személyére irányul – hiszen Isten Országa Jézusban jelent meg –, s a törvény igájába bezárt zsidóság, ha szembefordul eddigi kötöttségeivel, a „hiábavaló dolgokkal” és bűnbánatot tart, az Úr megnyitja szemüket, hogy visszatérjenek „a sötétségből a világosságra, a sátán hatalmából az Istenhez”. (*Apostolok cselekedetei 26,18*).

Jóllehet a késő-antikvitás és a középkor irodalmából keresztény szerzőktől több írás is fennmaradt, amelyek egy-egy zsidó és keresztény vitáját elevenítik fel, ám ezek a dialógusok valójában nem disputák, hanem keresztény monológok, amelyeknek mindegyike a különböző teológiai kérdéseket végigtárgyalva kivétel nélkül a zsidó vitapartner legyőzéséről és meggyőzéséről tudósítanak. Felettébb tanulságos ezeknek a műveknek a tematikája, az, hogy a korabeli teológiai-bölcseleti viták mely területeire összpontosítódik a figyelem, ugyanakkor sokat elárulnak ezek a munkák arról, hogy a korabeli keresztények mennyire nem ismerték a rabbinikus hagyomány érvelési technikáját és érvkészletét.

Mégis az érett középkor világában vált egyértelművé, hogy a héberül nem (vagy alig) tudó kereszténység nemcsak saját teológiai nézeteit képtelen a biblikus hagyomány alapján kifejtetni, hanem az is világossá vált, hogy a kereszténység biblikus-teológiai szemléletét sok vonatkozásban éppen a héberül való nem tudás vezette vakvágányra. Számtalan bibliai félreértés, félreolvasás vagy fordítás volt az oka annak, hogy a keresztény teológiába olyan elemek is bekerülhettek, amelyek az egykor eretnekké minősített, ám a kereszténység egész történetét végigkövető markionizmus levehetetlennek tűnő örökségeként maradt meg a későbbiekben is. De ugyanakkor ez a nyelvi kommunikáció – amelynek kétségtelenül voltak praktikus okai is, mint például a kereszténység missziós elkötelezettsége – vezethetett el oda, hogy a virágzó középkor folyamán, mintegy a masszív előítéleteken nyugvó keresztény populizmus örök ellentétéként először jöhettek létre valóságos teoretikus kapcsolatok zsidóság és kereszténység között.

A szerzőnek a disszertáció tárgykörében napvilágot látott publikációi (válogatás)

1. Pogányok, zsidók, keresztények, in: *A bárka és utasai, Zsidóság és kereszténység, történelem és emlékezet*. Orpheusz Könyvkiadó, Budapest: 1996. 89-150.
2. „Nem marad itt kő kövön, amit le nem rombolnának”, in: *A bárka és utasai, Zsidóság és kereszténység, történelem és emlékezet*. i.m. 192-211.
3. A bárka és utasai, in: *A bárka és utasai, Zsidóság és kereszténység, történelem és emlékezet*. i.m. 231-287.
4. „A sündisznó örökségévé és mocsárrá teszem”, A várospusztítás ideológiájához – Jeruzsálem és Róma, in: *A szentély és a vadak, Zsidó vallástörténeti tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 2000. 161-206.
5. Héberül pedig tudni kell, A héber nyelv a középkori keresztény gondolkodás tükrében, in: *A szentély és a vadak, Zsidó vallástörténeti tanulmányok*. i.m. 207-245.
6. „Mint az utcákon bolygó vakok”, A zsidó alakja az érett középkor keresztény gondolkodásában, in: *A szentély és a vadak, Zsidó vallástörténeti tanulmányok*. i.m. 246-294.
7. A személyes haragtól a kollektív gyűlöletig. in: *A történelem árnya*. Jósözveg Műhely Kiadó, Budapest: 2004. 119-149.
8. A kisebbségellenesség anatómiája – az Eszter könyve alapján, in: *Magyar Zsidó Szemle*, 1. Budapest: 2004. 11-31.

9. „A diadalív árnyékában. Az emlékezet hermeneutikája”, in: *Túl az iskolafilozófián. A 21. század bölcséleti élménye.* (szerk.: Nyíri Kristóf – Palló Gábor), Áron Kiadó, Budapest: 2005. 261-281.